

ایدئولوژی اسلامی و محیط زیست

ایدئولوژی، منشأ و اساس شکل و نوع زندگی مؤسسات و سازمانهای فرهنگی است؛ زیرا قبول ایدئولوژی است که به دارندگان فرهنگها، فعالیتهای ویژه‌ای می‌بخشد و آنها را از سایر جوامع متمایز می‌سازد. بنابراین، هنگام ارزیابی محیط جامعه از نظر کیفیت زندگی (مطلوب و نامطلوب)، رژیم و ایدئولوژی حاکم بر جامعه، نقش اصلی را بر عهده می‌گیرد و از این رو، مطالعه جغرافیایی محیط جامعه، بدون توجه به ایدئولوژی حاکم بر آن نمی‌تواند به زندگی اساسی مطلوبیت ببخشد یا ریشه کم و کاستی‌های جامعه را بشناساند.

ایدئولوژی ریشه دارتر و با طبیعت و نهاد خواستها و تمایلات انسانی نزدیکتر باشد و هماهنگی بیشتری نشان دهد، انسانیت و توان فزونیتری برخوردار است و در نتیجه از آن نیز تداوم بیشتری دارند. بر همین اساس، پیوندهای منبسط از ایدئولوژی الهی اسلامی، با روح و جان آدمیان سازگاری طبیعی تری دارند. به علاوه، ایدئولوژی اسلامی، مشوق ایجاد رابطه‌ای منطقی، عقلانی و پایدار میان محیط اطراف و مقدار بهره‌برداری از آن است.

این مقاله به تعریف و تعاریف مربوطه شروع شده و پس از بیان رابطه ایدئولوژی و محیط، سیمای محیط زیست در اسلام را بررسی می‌کند و به تصویر کشیده است. آنگاه ضمن اشاره به وضعیت بهره‌برداری مسلمانان از منابع محیطی در اسلام و محیط زیست فردی و جمعی، تولید و کار و بهره‌برداری را مورد تحلیل قرار داده است. در پایان، علل ناهنجاری‌های محیطی در سرزمینهای اسلامی را بررسی کرده و راه‌های لازم ارائه گردیده است.

خدا رحم بزی

شاهانه طهران

چهارمین شماره مجله پژوهش‌های فلسفی، فقهی و الهیات

الف- ایدئولوژی: از نظر لغوی، ایدئولوژی عبارت است از: بحث در تصورات مبحث فکریات، خیال و نظر؛ علم افکار معانی؛ علم افکار که درباره اصل و مبدأ افکار مطالعه و بحث می‌کند.

اصطلاح ایدئولوژی، از دو کلمه لاتین «ایده» به معنی فکر و ذهن و «لوژی» که پسوندی به معنای شناخت یا شناسی است، ترکیب شده است. کاربرد این اصطلاح از نظر تاریخی به یک فیلسوف فرانسوی زمان انقلاب (اواخر قرن هجدهم) به نام «دستودوتراسی» برمی‌گردد. او این اصطلاح را برای علم ایده‌ها انتخاب کرد. تعریف او یعنی «علمی همراه با مأموریت» (مسئولیت)، بیانگر علمی است که هدفش خدمت به بشر و حفظ و حمایت او و رهاندن ذهن او از تعقیب و آماده ساختن او برای پذیرش حکومت عقل است.

ب- اسلام: دین مبین اسلام که اکنون بیش از ۵۰ کشور جهان با افزونتر از یک میلیارد نفر جمعیت را شامل می‌گردد، دین صلح، سلامت و آرامش است که در آن به سعادت و خوشبختی انسانها تأکید شده است؛ به طوری که در باب معنی اسلام در فرهنگ لغت دهخدا آمده است: اسلام عبارت است از: گردن نهادن، اسلام آوردن، مسلمان شدن، فرو گذاشتن، رویانیدن زمین درخت سلم را، با بیع سلم کردن، به صلح درآمدن، به سلامتی درآمدن، دین پذیرفتن، اطاعت از امر و نهی خدا.

ج- محیط: از نظر لغوی، محیط عبارت است از: مقابل محاط، اسم فاعل از احاطه، فراگیرنده و احاطه کننده.

از نظر اصطلاحی، هر چیزی که در بیرون از افراد قرار گیرد و به نحوی با افراد در ارتباط است، محیط گفته می‌شود. چنین تعبیری، نه تنها محیط طبیعی را در بر می‌گیرد، بلکه سازمانهای انسانی را نیز شامل می‌شود. در جغرافیا، مفهوم محیط به آن چیزی اطلاق می‌گردد که همه خصوصیه‌های مکانی یا ناحیه‌ای را داراست.

در سال ۱۹۷۰، «اچ.ام. پراشفسکی» در مورد محیط جغرافیایی چنین اظهار نظر کرده است: تنها کل محیط وجود دارد که در آن، انسان یکی از اجزای محیط شناخته می‌شود و در وابستگی متقابل با سایر اجزا و ترکیب دهنده محیط عمل می‌کند. برابر این طرز تفکر، انسان نمی‌تواند بدون ارتباط با سایر اجزا و عوامل محیطی، به زندگی خود ادامه دهد. انسان و محیط جغرافیایی، به منزله ریشه درخت است و می‌تواند در محیط تأثیرگذار گردد و حتی آن را تغییر شکل دهد.

در دانش اکولوژی، محیط زیست یک موجود زنده، به مفهوم هر چیزی است که امکاناتی برای زیست و تکثیر موجود زنده فراهم آورد.

رابطه ایدئولوژی و محیط

همانگونه که می‌توان پرسید زمین چه اثراتی بر انسان دارد؟ می‌توان گفت: انسان چگونه سطوح و عوامل مختلف سیاره زمین را درگون می‌سازد و آن را به نفع خود به خدمت می‌گیرد؟ که نشانه رابطه متقابل و عمدتاً تأثیرگذار فرهنگ و ایدئولوژی انسانی بر روی محیط جغرافیایی است. افسانه‌ای قدیمی می‌گوید که: «زمین جهت بهره‌برداری انسانی خلق شده است» اما ملاحظه می‌کنیم که میان مردم محیطهای جغرافیایی در شکل و نوع بهره‌برداری از زمین تفاوتی موجود است. که این تفاوت ناشی از ایدئولوژی و سیاست حاکم بر آنهاست.

بخش گسترده‌ای از مظاهر جغرافیایی شهرها، مسکن، بازارها، کارخانه‌ها، روستاها، مزارع، باغها و... در ارتباط با انسان تحول و تکامل یافته است. تنوع و چگونگی مناظر جغرافیایی یاد شده در رابطه با عوامل گوناگونی چون سطح فرهنگ، بینه اقتصادی، روش سیاسی حاکم و اصول قابل قبول جامعه پدیدار می‌شود. اما از میان این عوامل، اصول اعتقادی یا پیش عقیدتی، از توان و نفوذ بیشتری برخوردار است و به عنوان زیرساز و مادر دیگر نیروها در بسیاری از جاها اثر و مهر خود را بر مناظر جغرافیایی می‌نهد. بدان اندازه که این عوامل نه تنها چهره بخش پدیده‌هایی چون مساجد، معابر، زیارتگاهها، گورستانها، مکانهای عمومی و اجتماعی و... می‌شود بلکه در چگونگی روابط و آداب اجتماعی، خورد و خوراک، سلیقه، لباس پوشیدن نیز می‌تواند مؤثر واقع شود. درجه نفوذ و کارایی ایدئولوژی در ابداع و آرایش پدیده‌های جغرافیایی، با کیفیت نیروی درونی آن، ارتباط مستقیم

ایدئولوژی خمیرمایه مناظر دلکش و فریابی بسیاری از نقاط جهان که جذابیت سیاحتی و جهانگردان است و نیز پایه‌ای از نظامهای اداری و سیاسی و حکومتی می‌باشد

- ۱- علی شهبازی، «فلسفه جغرافیا»، انتشارات گیتاشناسی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۲
- ۲- «فلسفه جغرافیا»، انتشارات گیتاشناسی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۲۸
- ۳- شکونی، حسین، «فلسفه‌های نو در فلسفه جغرافیا»، جلد اول، انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۷۵، ص ۱۱۵
- ۴- بیگ محمدی، حسن، «فلسفه جغرافیا، جزوه درسی، دوره کارشناسی جغرافیا، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۶۹، ص ۲
- ۵- شکونی، حسین، «فلسفه جغرافیا، انتشارات گیتاشناسی، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۲۱

فلسفه جغرافیا، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۰

دارد.

از طرف دیگر به نسبتی که اصول اعتقادی، منطقی‌تر، ریشه‌دارتر و قابل قبول‌تر باشد، آهنگ رشد گستره جغرافیایی آن، تندتر و پهناورتر خواهد بود. بدین گونه ایدئولوژی خمیرمایه مناظر دلکش و فریابی بسیاری از نقاط جهان که جاذب سیاحان و جهانگردان است و نیز پاره‌ای از نظامهای اداری و سیاسی و حکومتی می‌باشد. در زمینه اثرات متقابل محیط بر روی جوامع انسانی نیز باید گفت، «یوان چوی بیچ» (Jovon Cvijic) معتقد است: «محیط جغرافیایی نه تنها در مرزهای عمومی تاریخ، پراکندگی تمدن‌ها، مهاجرت‌ها، پراکندگی نژادها، نوع و شکل سکونت انسانی، مؤثر می‌افتد بلکه بطور مستقیم در ویژگی‌های روحی و فکری جماعات انسانی نیز اثر می‌گذارد».

تحریم خبانت و مباح بودن طبیات و ضرورت اجتناب از پر خوری، اساسی‌ترین پایه‌های تأمین بهداشت محیط فردی است

سیمای محیط زیست در سرزمینهای اسلامی

مشکلات محیط زیست که از پیشرفت اقتصاد صنعتی ناشی می‌شود، رفته رفته کشورهای اسلامی را با دشواریهای روبرو می‌کند. از زمان خاتمه جنگ جهانی دوم تا کنون، رشد سریع مراکز شهری، شهرهای جدیدی ایجاد کرده است که اغلب مراکز ملی آن مناطق به شمار می‌روند. رشد این شهرها عامل رکود شهرهای دیگر شده است. همراه با رشد این روند و کاربرد روشهای نوین تولید صنعتی و حمل و نقل، سطح زندگی شهری به یکباره بالا رفته است.

پیامدهای جدی این رشد سریع بر محیط زیست، همیشه به سود مردم منطقه نبوده است. نواحی وسیعی از زمینهای کشت شده یا بالقوه قابل کشت در اثر توسعه بسیاری از شهرها نابود شده است. رشد مراکز جمعیتی، ذخیره منابع موجود محلی، بویژه منابع آب آشامیدنی را شدیداً کاهش داده است. آلودگی زباله‌های مراکز شهری مشکل دیگری است که در سراسر منطقه رخ می‌نماید. روشهای انتقال زباله، معمولاً روشهایی عقب‌مانده است. شیوه متداول این است که زباله‌های خانگی یا صنعتی در نزدیکترین آبراهه‌های اطراف شهر یا روستا، صرف نظر از این که این آبراهه‌ها خشک باشد یا در آن جریان آب وجود داشته باشد، تخلیه می‌شود یا این که یکسره به بیرون شهر انتقال می‌یابد. از این رو خطر شیوع بیماری، بسیار تهدید کننده است.

متأسفانه، آلودگی جوی هم‌اکنون ویژگی محیط زیست شهری در بسیاری از کشورهای اسلامی است. دود ناشی از سوخت اتومبیل شاید بزرگترین و تنها عامل ایجاد آلودگی باشد، اما مصارف خانگی و صنعتی هیدروکربنها نیز عامل مهم دیگری به شمار می‌رود. مشکل دیگری که با مسأله اتومبیل و آلودگی هوا ارتباط نزدیکی دارد، افزایش سر و صدا در محیطهای شهری و تأثیرات مخرب آن بر ساکنان شهر است. از این دیدگاه، بازدید از شهرهایی چون قاهره، تهران، بیروت، استانبول و کارکردن در آنها به همان اندازه ناخوشایند و خالی از لذت است که زندگی در لندن و نیویورک.

اسلام و بهره‌برداری از منابع محیطی

دین مقدس اسلام بهره‌برداری مشروع از نعمتهای الهی و زیباییهای زندگی را مباح و روا و اسراف و زیاده‌روی را حرام و ناروا می‌داند و این بدان جهت است که مسلمان به تناسب امکانات و توانایی و کارایی خود، در برابر جامعه مسئولیت دارد. در این صورت فرد اسرافکار قهراً از اجرای مسئولیت و تعهدات اجتماعی خود باز می‌ماند و از این رهگذر بر پیکر جامعه ضربه می‌زند.

راغب اصفهانی می‌گوید: «السرف تجاوز الحد فی کل فعل یفعله الانسان» اسراف به معنی تجاوز از حد و معیار در هر کاری است که از انسان سر بزند، گرچه استعمال آن در موارد زیاده‌روی در انفاق مال بیشتر است و گاهی به خروج از اعتدال در مقدار خرج مال و زمانی هم به چگونگی بذل مال و مورد آن اطلاق می‌شود. اما بنا به مفهوم سخن راغب و روح معنی «کل فعل» و بر پایه شواهد فراوان در قرآن و حدیث، اسراف به هر گونه تجاوزکاری و زیاده‌روی گفته می‌شود و در هر حال اسراف بعملی ممنوع و محکوم و مورد خشم و انزجار خداوند متعال است و از آن به شدت منع شده است. بطوریکه خداوند در سوره اعراف آیه ۲۹ می‌فرماید: اَکُلُوا و اشربوا و لا تسرفوا انه لا یحب المترفین. بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست ندارد.

تبذیر برخلاف اسراف تنها واژه‌ای اقتصادی است. تبذیر از ریشه «بذر» یعنی تفریق و پخش کردن چیزی، اصلش از ریختن و پاشیدن بذر است که بطور استعاره درباره کسی که مال خود را بیهوده تلف و پخش کند، به کار رفته است. و نیز گفته شده است که تبذیر، انفاق مال در راه معصیت است. در مجموع بین واژه اسراف به معنی اقتصادی آن با واژه تبذیر فرق زیادی وجود ندارد و به عبارتی هر تبذیری اسراف است ولی هر اسراف‌ی تبذیر نیست.

احادیثی از حضرت امام صادق (ع) نقل است که در مورد اسراف به اصحاب می‌فرمایند: کمترین حد اسراف این است که لباسی را که بیرون خانه برای حفظ آبرو می‌پوشی در داخل خانه نیز بپوشی و یا باقیمانده آب و غذا را که در ظرف می‌ماند دور بریزی و یا خرما را خورده و هسته آن را دور اندازی. در بعضی احادیث آمده است که در هنگام وضو گرفتن باید مواظب باشیم که دچار اسراف نشویم و مقدار یک «مده» (معادل ۳/۴ لیتر) آب برای وضو کفایت می‌کند.^{۱۰}

در حدیثی از امام علی (ع) آمده است که «القصود مثراة و السرف مثراة» یعنی اقتصاد و میانه‌روی موجب ثروتمندی و اسراف و ولخرجی موجب سقوط و فقر می‌گردد. بعلاوه زیانبارتر از همه اسراف در بیت‌المال است که امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: «ان اعظم الخیانة، خیانة الامة». بالاترین خیانت، خیانت به مردم است.^{۱۱}

در زمینه مبارزه با اسراف باید گفت: نظارت همگانی یا امر به معروف و نهی از منکر، تبلیغات و ارائه الگوی صحیح مصرف و سرانجام برخورد عملی و قانونی قاطعانه با اسرافکاران می‌تواند کارساز باشد و از این همه خلاف و اختلاف جلوگیری کند.

اسلام و محیط زیست فردی

قرآن کریم نه فقط بر نظافت بدن و پوشاک تأکید دارد، بلکه مردم را به زینت دادن آنها در حد اعتدال نیز فرمان می‌دهد. در زمینه بهداشت محیط فردی این احادیث و سنن نبوی را می‌توان ذکر کرد:

- طهارت و پاکیزگی از اجزای تفکیک‌ناپذیر دین، و هر دو به روح و جسم انسان مربوط هستند.
- استفاده از آب پاک برای طهارت و هر نوع دیگری از شستشو لازم است. آب باید رنگ، طعم و بو نداشته باشد.
- در وضو که برای نماز واجب است، دستها، آرنجها، پاها، داخل دهان و حفره‌های بینی شستشو داده می‌شود و سر نیز با دست مرطوب مسح می‌شود.

- لباسها و سایر اشیای آلوده به ادرار، مدفوع، خون و... را باید سه مرتبه با آب جاری شست.
- پیامبر اکرم (ص) مردم را از ادرار کردن در استخر یا حوض یا منبع آب و در زیر سایه درخت منع فرموده است. آن حضرت به مسلمانان دستور می‌داد حومه شهرها و محیط اطراف آن را تمیز نگه دارند.^{۱۲}

بهداشت فردی هرگز در سرتاسر زندگی پیامبر اکرم (ص) از نظر آن حضرت دور نماند. آن حضرت قویاً اصول قرآنی درباره بهداشت را اجرا می‌کرد و این امر را به روشنی در زندگی عمومی و خصوصی روزانه‌اش نشان می‌داد. وی بهداشت را به صحابه غیور و متعهد خود آموزش می‌داد. بطوریکه طهارت به صورت یک قانون مذهبی درآمده و پیامبر اکرم (ص) آن را جزئی لاینفک از ایمان می‌شمرد. (النظافة من الایمان).

تحریم خبثات و مباح بودن طیبات و ضرورت اجتناب از پر خوری، اساسی‌ترین پایه‌های تأمین بهداشت محیط فردی است. آنچه که در مورد اجتناب از نجاسات و مدفوع، شستشوی دستها قبل و بعد از غذا، بهداشت دهان و دندان، کوتاه کردن مو و شانه کردن موی سر، کوتاه کردن ناخن، پاکیزه نگاه داشتن و نظافت لباس و صدها مطلب مشابه که در آیات و احادیث آمده، کاملاً با ضرورت‌های بهداشتی و حفظ سلامت فردی و اجتماعی هماهنگی دارد. اگر بر این مجموعه، آداب تغذیه اسلامی را بیفزاییم و مسئله مسئولیت فردی را در قبال اجتماع و لزوم تأمین سلامت آدمی و اجتناب از در معرض خطر دادن جان خود را مد نظر قرار دهیم بخوبی عمق عنایت اسلام به بهداشت فردی را متوجه خواهیم شد.^{۱۳}

سه قرن نخست فرمانروایی اسلام، دوره تجدید عظمت شهری در آسیای جنوب غربی و شمال آفریقا است. گرچه فاتحین اسلام، عمدتاً از عشایر صحرائشین بودند اما اسلام از آغاز، دین تمدن و شهرنشینی بود

- ۱- محمد تقی و روحانی، عباس، *تفصیح اسلامی و بنیادهای جغرافیایی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۶۸*، ص ۱۵.
- ۲- مشکوٰۃ، حسین، *فلسفه جغرافیه، ص ۲۰۹*.
- ۳- بیوموت، پیتر و دیگران: *خاور میانه، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و دیگران، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۹*، صص ۱۹ و ۱۸.
- ۴- عطایی، محمد رضا: *اسراف و تبذیر در قرآن و سنت*، در فصلنامه مشکوٰۃ، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۵۴-۵۵ بهار و تابستان ۱۳۷۶، ص ۱۹۲.
- ۵- منبع قبلی، ص ۱۹۹.
- ۶- منبع قبلی، ص ۲۰۴.
- ۷- ا.ج. آی. سوتی، محمد ابراهیم: *تأثیر شریعت بر توسعه بیمارستانها در جهان اسلام (قرن هفتم تا سیزدهم)*، ترجمه محمد تقی اکبری، در فصلنامه مشکوٰۃ، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۵۸-۵۹ بهار و تابستان ۱۳۷۷، ص ۱۰۰.
- ۸- آیت‌اللهی، سید محمد تقی: *«خطوط کلی بهداشت در اسلام»*، در فصلنامه مشکوٰۃ، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۳۰، بهار ۱۳۷۰، ص ۱۳۶.

اسلام و محیط زیست جمعی

برنامه اصلاحی قرآن، تنها جنبه فردی ندارد بلکه به اصلاح اجتماع نیز کاملاً نظر دارد. اصلاح اجتماع، متوقف بر اصلاح فرد است و ممکن نیست اجتماع صالح از افراد ناصالح و غیرمتقی و نفوس پلید و ناپاک تشکیل شود. پس اجتماع سالم را تقوای افراد که عمومیت یافته و به عبارت دیگر، تقوای فردی تبدیل شده به تقوای اجتماعی، اصلاح می‌کند.

خطابات عام قرآن، مانند «یا ایها الذین امنوا ادخلوا فی السلم کافه» (سوره بقره آیه ۲۰۸) اشاره‌ای به تقوی اجتماعی است. و به عکس در اجتماع فاسد، روح طغیان و تجاوز حکمفرماست و طغیان فردی به طغیان اجتماعی تبدیل گردیده است. جامعه‌ای که افراد آن ناصالح باشند به تقدیری که با قوه قهریه، بتوان نظم و انضباط در آن، برقرار نمود به بقای آن اطمینان نیست و خود یک نوع امر ساختگی و حرکتی قشری و اصلاحی کاذب است که قائم به غیر است و نه به خصایص روحی و تقوی باطنی افراد، و هر آن باید انتظار از هم پاشیدن آن نظم و آن اجتماع را داشت.^۳

بهداشت مکانهای عمومی از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است به عنوان مثال؛ همواره سعی می‌شد بیمارستانها در بهداشتی‌ترین بخش شهر بنا گردد. روش ابوبکر زکریا رازی در انتخاب محلی جدید برای احداث بیمارستان دولتی بغداد که او رئیس پزشکان آن بود، جالب توجه است. او پیشنهاد کرد حیوانی را بکشند و تکه‌هایی از گوشت آن را در نواحی مختلف آویزان کنند. ناحیه‌ای که در آن تکه‌های گوشت کمترین نشانه گندیدگی را نشان دهد باید برای محل بیمارستان انتخاب شود.^۴

اسلام و محیط کار و تولید

انسان محور اصلی و شکل‌دهنده فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی و به تعبیر قرآن «اصطفا» شده از طرف خداوند متعال است. او نه تنها در برابر خویش، جامعه و نعمتهایی که به او داده شده است مسئول است، بلکه درباره آباد کردن جهان نیز مسئولیت دارد. قرآن کریم می‌فرماید: هو الذی انشأکم من الارض و استعمرکم فیها؛ او شما را از زمین آفرید و آبادانی زمین را به شما واگذار کرد (سوره هود آیه ۶۱).^۵

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کاد الفقر ان یکون کفراً» یعنی نزدیک است که فقر به کفر بینجامد. از آنجا که آزادی فعالیت‌های اقتصادی همواره به سود ثروتمندان است، باید از طریق عدالت اجتماعی، این امر متعادل شود. برای رسیدن به این هدف حکومت می‌تواند از طریق اولویت دادن به فقرا در خط مشی‌های اقتصادی و مالی خود و نیز از طریق سرمایه‌گذاری سنجیده در مناطق فقیرنشین فعالیت‌های اقتصادی خود را پیگیری کند. امروزه جهان اسلام از توزیع بی‌تناسب ثروت در بین کشورها و حتی در داخل کشورها رنج می‌برد، در حالیکه اسلام برای کمک به بخش فقیرتر، دعوت به کم کردن این شکاف می‌کند (تعاون و زکات) همچنین اسلام به حکومت سفارش می‌کند تا تمام معامله‌های غیرمنصفانه و زیان‌بخش به حال جامعه، مثل وامهای بهره‌دار، فروش مواد مخدر و الکلی، احتکار نیازمندیهای اساسی، حق انحصاری، فریب در معاملات و غیره را ممنوع کند.^۶

وقف نمادی از اثر اسلام در محیط تولیدی به شمار می‌آید. وقف مقداری از مال بویژه زمین است که وقف خداوند شده است و درآمدش برای برخی مقاصد مذهبی یا خیریه مانند نگهداری مسجد یا گرمابه، یا کمک به مستمندان محل خاص به مصرف برسد.^۷ در قرآن کریم، آیه‌ای درباره وقف به طور خاص، وجود ندارد، ولی درباره نیکوکاری و کمک به هم‌نوع و معاونت در کارهای بر و خیر، مصالح عمومی و امور عام‌المنفعه توصیه شده است که همه آنها اوامر ارشادی هستند.^۸

بخشی از ارزشهای نوینی که اسلام در زمینه اقتصادی برای جامعه مدینه (جامعه اسلامی) آورد عبارتند از:

۱- ایجاد انگیزه‌های صحیح اقتصادی و پیروی از سیاستهای مالی خاص که تأثیر شایسته‌ای در کردار اقتصادی مردم و اوضاع اقتصادی مدینه داشت.

۲- انقلاب در طرز تفکر مردم به هدف نهایی فعالیت‌های اقتصادی؛ قسط، تعاون، اقتصاد و میانه‌روی، کسب معاش از راه حلال از جمله ارزشهایی هستند که همواره مورد توجه پیامبر اکرم (ص) بود و اهمیت خاصی در زندگی اقتصادی مردم مدینه پیدا کردند.

۳- بیان حقوق اقتصادی؛ پیامبر (ص) همواره کوشش می‌کرد تا از طریق تلاوت آیات قرآن و آموزش تعالیم عالی اسلام، مسلمانان را به اصول و مقررات ازدیاد ثروت، تولید و مصرف آشنا کند. اصولی همچون حفظ مصالح

در شهرهای اسلامی، معمار
مسلمان کوشش کرده است که
اثرات خشونت‌بار آب و هوایی را با
طرحهای معماری تعدیل کند

جامعه و فرد و کنترل آنها از طریق قواعد عدم اتلاف، لاضرر، حرمت اسراف، حرمت احتکار، تنظیم معاملات، بیان کسبه‌های حرام از قبیل کم‌فروشی، قمار، ربا، اکل المال بالباطل و غیره، موجب شد بین درآمد و صرف نیروی انسانی هماهنگی لازم ایجاد و احترام به کار حفظ شود.^{۱۰}

اسلام و محیط زیست شهری

سه قرن نخست فرمانروایی اسلام، دوره تجدید عظمت شهری در آسیای جنوب غربی و شمال آفریقا است. گرچه فاتحین اسلام، عمدتاً از عشایر صحرائین بودند اما اسلام از آغاز، دین تمدن و شهرنشینی بود. دستورات دینی اسلام، پیوند مؤمنین را استوارتر می‌سازد و از طرق بسیاری وجود یک جامعه شهری را تضمین می‌کند. اعراب خود شهرهای جدیدی را به نظام موجود شهری افزودند. پیروزیهای مسلمانان سریعاً به ایجاد شهرهای برج و بارودار، برای مقاصد نظامی انجامید؛ از جمله کفره (۶۳۸ میلادی)، بصره (۶۳۷ میلادی)، فسطاط (قاهره قدیم، ۶۴۲ میلادی)، و قیروان (۶۷۰ میلادی). برخی از شهرهای جدید مراکز زیارتی یا یادگیری علوم دینی بودند. مانند نجف (۶۷۰ میلادی) و کربلا (۶۸۰ میلادی) در عراق.^{۱۱}

شهرهای جهان اسلام از لحاظ ساختمان کلی، شکل و معماری در موارد بسیاری شبیه به یکدیگرند و با مساجد، گلدسته‌ها، مناره‌ها، نقش قبله در ایجاد اماکن، بازارها، محلات، واحدهای همسایگی، تکایا، مدارس دینی و ... قابل شناسایی و بررسی هستند. بعلاوه شهرهای اسلامی، به جز چندتایی در میان دیوارهای بلند محصور بودند و شکل نقشه زمینی آنها، اغلب مستطیلی بود. بیشتر دیوارها، کنگره‌هایی به عنوان سنگر و یک دسته برج مراقبت داشتند. حتی بنادر نیز برخی اوقات، همچون سلا (سانی) در کشور مغرب (مراکش) در میان دیوارهایی محصور بودند.

یکی از ویژگیهای مهم شهرهای اسلامی جدایی نواحی مسکونی و تجاری بود. مرکز محله تجاری معمولاً مسجد جامع یا مسجد جمعه بود که به نوبه خود بر نظام بسیاری از فعالیتهای محیط اطراف تأثیر می‌گذاشت. عموماً مدرسه‌ای در کنار آن قرار داشت. در نزدیکی آن، پیشه‌ورانی برای تأمین نیازهای مسجد و مدرسه به مشاغل هم‌چون صحافی، کتاب‌فروشی، تزئین حرم و غیره اشتغال داشتند. سپس پینه‌دوزان، درودگران، خیاطان و قالبیافان و پس از آن صاحبان حرفه‌هایی که فضا را از بو و سر و صدا پر می‌کرد، همچون فلزکاری، دباغی و رنگرزی قرار می‌گرفتند. حرفه‌هایی که بیش از همه به سود روستاییان بود، اغلب در نزدیکترین فاصله به دروازه‌های شهر دایر می‌شد، که از آن جمله به زین‌سازی و نعل‌بندی می‌توان اشاره کرد. یکی دیگر از ویژگی‌های عمومی شهر اسلامی، تمرکز فعالیتهای مشابه اقتصادی در یک بازار یا سوق بود. دلایل زیادی برای این مسأله بیان شده است؛ اما دلیل عملی آن را می‌توان در اصل به مهارتهای سنتی برخی قبایل در چند رشته شغلی نسبت داد. نظام صنفی نیز که یکی از وظایف آن حفظ اسرار شغلی بود، موجبات تمرکز پیشه‌ها را فراهم کرد، در حالی که در مورد جواهر فروشان نیاز به امنیت، دلیل عملی آشکاری برای نزدیکی هر چه بیشتر آنان به یکدیگر بود. همبستگی در برابر شیوه‌های استبدادی اخذ پول از سوی دولت نیز، شاید در این مسأله نقش داشته است.^{۱۲}

از مشخصات جغرافیایی شهرهای اسلامی، حالت درون‌مرزی بودن آنهاست. بدینسان که اغلب شهرهای اسلامی در داخل کشورها و در داخل خشکی‌های نواحی جغرافیایی بوجود آمده و یا به اعتبار رسیده‌اند. نظیر ری، اصفهان، تهران، تبریز، مشهد، نیشابور، قاهره، قونیه، دمشق، حلب، بغداد، موصل. یکی از دلایل درون‌مرزی بودن شهرهای اسلامی به اوایل اسلام برمی‌گردد. بدین سان که اغلب شهرهایی که در دوره شکوفایی اسلام بوجود آمده‌اند، در ابتدا به صورت اردوگاههای مسلمانان بودند. این اردوگاهها در حاشیه صحاری به تمرینات نظامی مسلمانان اختصاص داشت. بصره، کوفه و قاهره از آن جمله است.

در شهرهای اسلامی، معمار مسلمان کوشش کرده است که اثرات خشونت‌بار آب و هوایی را با طرحهای معماری تعدیل کند. سقف پوشیده بازارها، حیاط بزرگ و پردرخت مساجد و خانه‌ها، آب‌نماها و حوضهای بزرگ خانه‌ها، کاروانسراها، دیوارهای گلی و بلند واحدهای مسکونی و ایوان خانه‌ها، همه در جهت جلوگیری

انحطاط مسلمین و ترقی اروپا از یک نقطه شروع و آن اعراض از دین است. ما از دینی که سعادت بخش بود رو برگردانیدیم، زبون و خوار شدیم و آنها از او هام و خرافاتی که به نام دین پذیرفته بودند، دست برداشتند و جلو رفتند

۱۴- واعظ زاده خراسانی، محمد، «الکفر قرآن در جنبش فکری، نهضت علمی، تمدن و تکامل بشری» در فصلنامه مشکوة، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۴۲، بهار ۱۳۷۳، ص ۴۱.

۱۵- ا.ج. آی. سورتی، محمد ابراهیم: تأثیر شریعت بر توسعه بیمارستانها در جهان اسلام (قرن هفتم تا سیزدهم)، ص ۱۰۱.

۱۶- بنار رضوی، محمد مهدی: «نظری بر ساخت الگو در نظام اقتصادی اسلام» در فصلنامه مشکوة، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره یازدهم، تابستان ۱۳۶۵، ص ۹۵.

۱۷- زین‌العابدین، طیب: «زکات و کاهش فقر در جهان اسلام»، فصلنامه مشکوة، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۵۸-۵۹، بهار و تابستان ۱۳۷۷، ص ۵۹.

۱۸- بیومونت، پیتر و دیگران: خاورمیانه، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و دیگران، ص ۱۷۶.

۱۹- فیضی، علیرضا: «وقف و انگیزه‌های آن»، فصلنامه فرهنگی، تحقیقی، اجتماعی، تاریخی وقف میراث جاویدان، سال اول، شماره چهارم، زمستان ۱۳۷۲، ص ۳۴.

۲۰- بنار رضوی، محمد مهدی: «نظری بر ساخت الگو در نظام اقتصادی اسلام»، در فصلنامه مشکوة، ص ۹۳.

۲۱- بیومونت، پیتر و دیگران: خاورمیانه، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و دیگران، ص ۲۴۶.

۲۲- منبع قبلی، ص ۲۵۰.

۲۳- شکونی، حسین: جغرافیای اجتماعی شهرها اکولوژی اجتماعی شهرها، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۲، صص ۱۹۱-۱۹۲.

۲۴- اسکالی، فوزی: «فلس شهر مولای ادریس دوم»، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، در فصلنامه مشکوة، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، شماره ۵۸-۵۹، بهار و تابستان ۱۳۷۷، ص ۲۵۴.

در شهرهای اسلامی، معمار
مسلمان کوشش کرده است که
اثرات خشونت بار آب و هوایی را با
طرزهای معماری تعدیل کند

از شرایط نامساعد آب و هوا و زیباسازی و سالم سازی محیط زیست شهری صورت گرفته است.^{۳۳}
ابوزرع الفارسی می نویسد: «بهترین شهرها، شهری است که واجد پنج ویژگی باشد؛ یک رودخانه آب جاری،
یک زمین قابل کشت و زرع، چوب جنگل در همسایگی، حصاری کاملاً مستحکم و قدرتی که از مردم حمایت
می کند»^{۳۴}.

با استفاده از دستورات اسلامی در زمینه محیط زیست شهری می توان چنین نتیجه گرفت:

- ۱- اسلام دستوراتی در زمینه حراست از تعادلهای اکولوژیکی و سالم سازی محیط زیست و سکونتگاههای
انسانی صادر کرده است.
- ۲- اسلام حق مالکیت عمومی و خصوصی را قبول کرده است. اما میان این دو نوع مالکیت به یک تعادلی معتقد
است. اگر این دو برخورد داشته باشند، حقوق و نفع عمومی مقدم شمرده می شود.
- ۳- زمانی که مسلمانان شهری را بنا می نهادند، در ابتدا مسجد مرکزی شهر، دادگاه دولتی و میدان اصلی تعیین و
ساختمان می گشت. بعد خیابانها و کوچه های اصلی به چهار سمت مختلف احداث می شد. عرض خیابانها
و کوچه ها همواره با در نظر گرفتن نفع عمومی و نیازهای مردم معین می گشت.
- ۴- خیابانها، کوچه ها، میدانها و بازارها به عنوان اموال عمومی و جهت استفاده همه مردم شهر به وجود
می آمد. در این محلها، قدرت قانون، اجازه استفاده شخصی یا حق ویژه را به هیچ فردی نمی داد.
- ۵- هیچ کس حق آلوده ساختن آب و اتلاف آن را ندارد.
- ۶- کسی حق تجاوز به سواحل دریا و زیبایی های طبیعی و مکانهای عمومی را ندارد. همه ویژگی های محیط
زیست در جهت سالم سازی محیط زندگی و سلامتی عمومی را باید قانون پاسداری کند.
- ۷- شرکت همه مردم شهر می تواند محیط زیست سالم شهری را فراهم آورد.
- ۸- معماری اصیل اسلامی در همه ساختمانهای دولتی و خصوصی باید به کار گرفته شود^{۳۵}.

علل ناهنجاریهای زیست محیطی در سرزمینهای اسلامی

با وجود دستورات عالی قرآن کریم و سایر منابع اسلامی در زمینه نحوه رفتار و بهره برداری صحیح و اصولی
از امکانات و منابع محیطی، متأسفانه شاهد ناهنجاریهای بسیاری در محیط زیست سرزمینهای اسلامی هستیم،
که ریشه در علل و عوامل ذیل دارند:

الف- ناآگاهی و بی توجهی به اصول و قوانین عالی اسلامی و درست به کار بستن آنها، در این زمینه «طنطاوی»
در تفسیر کبیرش این حقیقت را روشن ساخته است: «انحطاط مسلمین و ترقی اروپا از یک نقطه شروع و آن
اعراض از دین است. ما از دینی که سعادت بخش بود رو برگردانیدیم، زبون و خوار شدیم و آنها از او هام و
خرافات که به نام دین پذیرفته بودند، دست برداشتند و جلو رفتند»^{۳۶}.

ب- بی اعتنائی حکام و زمامداران ممالک اسلامی به اجرای دقیق اصول اسلامی از جمله در زمینه حفاظت
از محیط زیست، به گونه ای که خود دولت ها نیز عاملی در تخریب جنگل ها، بهره برداری بیش از حد از منابع و
ذخایر زیرزمینی، آتش افروزی جنگ ها و ... هستند.

ج- گسترش روزافزون روحیه فردگرایی و توجه به منافع آنی و فردی، به جای توجه به منافع عمومی و جمعی؛
«چو فردا شود فکر فردا کنیم».

د- ضعف علمی و تکنولوژیکی، باعث ناآگاهی و در پرده ابهام ماندن بسیاری از واقعیات تلخ زیست محیطی
در جوامع اسلامی شده است.

ه- وجود روحیه خرافه گرایی در بین برخی گروههای اسلامی باعث رفتار نامناسب با طبیعت و محیط زندگی
شده است مانند شوم بودن پرده جغد و ...

و- گسترش روحیه دنیاگرایی محض در بین مسلمانان.

ز- نقش استعمار در نابودی منابع کشورهای اسلامی و بروز آلودگی های زیست محیطی، مانند غارت منابع
نفتی کشورهای حاشیه خلیج فارس و نیز تبعات ناگوار جنگ خلیج فارس (جنگ نفت) در ۱۹۹۱.

• راه‌حلیها

وضعیت نامناسب محیط زیست را می‌توان دوباره به حالت طبیعی بازگرداند و محیط مطلوبی داشت، به شرط آنکه مردم کره زمین بویژه ممالک اسلامی در اصول ذیل اتفاق نظر داشته، آنها را سرلوحه زندگی خویش قرار دهند:

۱- رعایت دستورات اسلامی در زمینه حراست از تعادل‌های اکولوژیکی و سالم‌سازی محیط زیست و سکونتگاه‌های انسانی.

۲- از همه منابع طبیعی، از جمله؛ غذا، زمین، انرژی، چوب، خاک، آب، کانی‌ها و وقت انسان به طور کارآمد و بر اساس اصول اسلامی استفاده شود.

۳- یک نظریه اقتصادی مبتنی بر اقتصاد متعادل (اقتصاد اسلامی)، نه رشد یابنده، ایجاد شده و هر چه زودتر در اداره اجتماع بکار گرفته شود.

۴- حق همه شهروندان در مورد مجموعه‌ای از حقوق اساسی محیطی تعیین می‌شود.

۵- وضع فیزیکی و شیمیایی کره زمین مرتباً ردیابی شود و هرگونه اقدام تباه‌کننده آن اکیداً کنترل گردد.^{۳۶}

۶- همکاری جهانی تمامی ادیان و مذاهب در حفظ و نگهداری از تمامیت اکوسیستم کره زمین.

۷- تقویت آگاهی‌ها و باورهای دینی، جهت همزیستی مسالمت‌آمیز با طبیعت.

۸- منظور نمودن حقوق نسل‌های آینده در بهره‌برداری از منابع محیط زیست.

۹- تعلیم و تربیت فرزندان بر اساس احترام به طبیعت و شناخت اصول زندگی سالم.

۱۰- همه ملت‌ها با هم به توافق برسند تا انرژی و سرمایه‌ای که در حال حاضر به تسلیحات اختصاص یافته است، تغییر مسیر داده، صرف مبارزه با آلودگی و بهبود زندگی همگان گردد.

۱۱- توجه به انسان به عنوان محور اصلی توسعه پایدار و شایسته برخوردار از زندگی سالم، پربار و هماهنگ با طبیعت.

۱۲- تقویت وطن دوستی نوین، با مفهوم جدید که همه مردم کره زمین، همه جای این سیاره را وطن خود بدانند.

۱۳- توجه به اصل مهم «وابسته بودن صلح و توسعه به حفاظت از محیط زیست».

۱۴- مسائل زیست محیطی با مشارکت شهروندان ذی‌نفع، به بهترین شکل و در سطحی مناسب حل می‌شوند. در سطح ملی هر فرد باید بتواند به اطلاعات زیست محیطی که در اختیار مسئولان است دسترسی داشته باشد. از جمله اطلاعات مربوط به مواد زائد و فعالیت‌های خطرناکی که در جوامع شان وجود دارد. باید همه بتوانند در برنامه‌های تصمیم‌گیری مشارکت کنند. دولت‌ها باید از طریق اشاعه وسیع اطلاعات، زمینه آگاهی و مشارکت عمومی را فراهم آورند و آنان را در امور اداری و حقوقی، تا سطح ترمیم و اصلاح، فعالانه شرکت دهند.^{۳۷}

• نتیجه‌گیری

اسلام که دین صالح، اعتدال و سلامتی است، اهمیت فوق‌العاده زیادی به پاکی و طهارت فرد، جامعه و محیط قائل است به گونه‌ای که بسیاری از فرائض دینی و امور روزمره، بدون رعایت پاکی و پاکیزگی امکان‌پذیر نیست. به همین جهت کلمه «طیبات» در ۱۳ سوره قرآن و در ۲۰ آیه به کار رفته است که این تکرار و تأکید، اهمیت پاکیزگی را در اسلام به وضوح می‌رساند.

علیرغم تأکیدات فراوان اسلام در زمینه حفاظت از محیط زیست و صراحت سفارش‌ها و دستورات قرآن کریم و سخنان پیامبر و امامان معصوم و بزرگان دین و الگوی عملی رفتار آنها، ناهنجاری‌های محیطی زیادی در ممالک اسلامی به چشم می‌خورد که ریشه در بی‌توجهی، عدم رعایت و اجرای دقیق اصول اسلامی دارد.

۳۵- عبدالعزیز بن علی، «مفردات الفصحی و الفصحی» شهرها، ص ۳۸۹
۳۶- محمدی و کرمالی، «عناصر آیینش اسلام و پدیده‌های جغرافیایی»، در فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، شماره ۱۱، ۱۳۶۷، ص ۳۳.
۳۷- وات، کنت، مبانی محیط زیست، ترجمه عبدالعزیز و هاب‌زاده، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۷۲، ص ۴۲۲.
۳۸- فتورچی، مهدی: «بیانیه ریو درباره محیط زیست و توسعه» در فصلنامه محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست، جلد ۴، شماره ۲، ۱۳۷۲، ص ۴۳.